

A magyar nyelvű graduálok új szövegcsoporthja: az apostoli intenciók

A reformáció első évtizedeiben a soknemzetiségű Magyarországon a német nyelvű követők voltak a legkönnyebb helyzetben. Lelkészeik többsége Wittenbergben tanult, ahol megismerkedhettek Luther – esetleg Müntzer – istentiszteleti rendtartásaival,¹ amelyek nyomán igyekeztek meghonosítani az új istentiszteleti rendet. Úgy tűnik, a magyar nyelvű liturgia lényegesen lassabban alakult ki. Bár tudomásunk van magyar nyelvű kísérletekről,² központi törekvéseknek a század közepéig nincs nyomuk: az első liturgikus összeállításra viszonylag sokáig kellett várni.³ A főistentisztelet rendje Heltai Gáspár ágendájának 1550-es kiadásából maradt ránk, amely csak néhány helyen tér el Luther *Formula missae* miserendjétől.⁴ Így Huszár Gál 1574-ben megjelent énekeskönyvét tekinthetjük az első magyar nyelvű összefoglaló liturgikus munkának; bizonyos értelemben sajnos az utolsónak is, mert utána sem jelent meg, és kéziratból sem ismerünk olyan rendtartást, amely a főistentisztelet teljességét tartalmazná a zenés liturgikus tételekkel együtt.⁵

¹ Ezekről lásd Adolf Boes, „Die reformatorischen Gottesdienste in der Wittenberger Pfarrkirche von 1523 an und die »Ordnung der gesänge der Wittembergischen Kirchen« von 1543/44”, in *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 4 (1958/59), 1–40, továbbá Thomas Müntzer, *Schriften und Briefe*, Kritische Gesamtausgabe, hg. von Günther Franz (Gütersloh, 1968), 25–155, 157–343.

² Vö. Schulek Tibor, „Kálmáncsehi Márton: »Reggeli éneklések könyve«”, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970), 346–352; Dobszay László, „A magyar Graduál-irodalom első emléke”, in *Magyar Könyvszemle* 98 (1982), 100–112; Ferenczi Ilona, „Das Fragment aus Csíksomlyó als Reformationsdenkmal. Ungarische Präfationen und tropisierte *Ite missa est*-Sätze”, in *Studia Musicologica* 44 (2003), 47–62; Ferenczi Ilona–Haader Lea, „Magyar nyelvű introitus-töredékek Marosvásárhelyről (XVI. század közepe)”, in *Zenatudományi Dolgozatok 2010*, szerk. Kiss Gábor (Budapest: MTA Zenatudományi Intézet, 2011), 57–72.

³ Ilyen Huszár Gál első énekeskönyve (Debrecen 1560–1961), mely jelentős gyülekezeti énekrésze mellett Kálmáncsehi Márton reggeli istentiszteleti rendjét is tartalmazza.

⁴ Vö. Jánosi Lajos, *Az evangélikus liturgia megújítása történeti és elvi alapon* (Budapest: Hornyánszky Könyvnyomda, 1932), 150–152.

⁵ Új kiadása: *Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok, Komjátí 1574*, Hubert Gabriella tanulmányával, *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 13 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete, 1986).

A XVI–XVII. századi magyar nyelvű protestáns szertartási tételek jelentős részét az úgynevezett graduálok és liturgikus énekeskönyvek őrizték meg.⁶ A kéziratoss és nyomtatott teljes vagy töredékes graduálok száma az irodalmi adatok alapján fél-százra tehető,⁷ a ma is hozzáférhető liturgikus könyvek száma azonban jóval kevesebb.⁸ A középkori eredetű „graduále” könyvműfaj tartalmilag lényegesen megváltozott: a protestáns graduálokban nem latin nyelvű proprium mise-tételeket, hanem elsősorban magyar nyelvű zsolozsmatételeket, olykor a főistentisztelethez tartozó ordinárium és proprium tételeket jegyeztek le, illetve nyomtattak ki. A mise állandó tételei magyar nyelven csak néhány graduálba kerültek be. A változó részek közül az introitus és a szekvencia épült be a magyar nyelvű protestáns istentiszteletbe. Mivel a reformáció az ünnepek számát lényegesen csökkentette, ebből a két műfajból csak a fontosabb ünnepkörökre szölók maradtak fenn, azok sem mindegyik graduálban.

A zsolozsma imaórákból a prima és a vespera maradt meg⁹ a három legfontosabb műfajjal (hymnusz, zsoltár, antifóna). A prima és a vespera mellék-istentiszteletek liturgiájában sokkal elterjedtebb volt – legalábbis kezdetben – a prózai zsoltáréneklés.¹⁰ A zsoltáréneklés alapjául a zsoltárok keretversének, az antifónának végén található differencia szolgált, olykor latin, olykor magyar nyelvű szövegkezzettel. A differencia ugyancsak meghatározta a zsoltárokkal hasonló szerkesztésmódban lefordított három újszövetségi kanció, Mária, Simeon és Zakariás énekének zenei keretét.

A zsoltárok keretverse, az antifóna, a protestáns liturgikus könyvek legnagyobb számban képviselt műfaja. Valószínűleg a legkedveltebb műfaj lehetett, mert – mai szóval élve – megezenésített aranymondásként foglalja össze a felolvasott igeszakasz lényegét. Az antifónák egy része megegyezik a középkorban használt és feljegyzett alakokkal.¹¹ Előfordul, hogy a fordítás során a dallamívek szótagokra bomlanak, vagy fordítva: több hang áll össze egy nagy dallamívvé. A középkori mintához viszonyítva alkalmanként az antifónák hangneme is megváltozik. Mivel a reformáció liturgiájában a rövid antifónákat előnyben részesítették a hosszúakkal szemben, ezért a nagyobb antifónákat két-három kisebb terjedelműre osztották. Némely esetben elhagyták a latin formából ismert bevezetést, vagy ellenkezőleg: a meglevő

⁶ Összefoglalóan lásd Ferenczi Ilona, „Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században”, in *Zenitudományi Dolgozatok 1985*, szerk. Berlász Melinda és Domokos Mária (Budapest: MTA Zenitudományi Intézet, 1985), 61–71.

⁷ Az Öreg graduál szerkesztője a XVII. század elején negyven kéziratoss graduált gyűjtött össze munkája elkezdéséhez.

⁸ A fennmaradt graduálok, liturgikus énekeskönyvek és töredékek listáját lásd *Graduale Rádasy saeculi XVII*, edited and introduced by Ilona Ferenczi, Musicalia Danubiana 16 (Budapest: MTA Zenitudományi Intézet, 1998), 12–13.

⁹ Néhány graduálban elsórtan a kompletóriumra is megadtak tételeket.

¹⁰ Ezt segítette elő már Székely István zsoltárkönyve is (Krakkó, 1538).

¹¹ A magyarországi középkori antifónák összkadását lásd *Monumenta Monodica Medii Aevi V/1–3. Antiphonen*, hrsg. von László Dobszay und Janka Szendrei (Kassel [etc.]: Bärenreiter, 1999).

elé értelmező, bevezető szöveget illesztettek. A fordítás nyomán olykor megváltozik az antifóna szerkezete, ennek következtében sorzáró hangjai is módosulnak. Bár a legtöbb antifónának ismerjük a középkori előzményét, azt azonban nem tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy zeneileg melyik magyarországi hagyományt folytatják.

A graduálok antifóna-sorozatai az egyházi esztendő beosztását követik ádventtől pünkösdig, vagy Szentháromság ünnepéig. Az antifónák szövegének többsége a zsoltárokból vagy az evangéliumokból származik, de egyéb ó- és újszövetségi igét is alapul vettek. Az új zsoltár- és evangéliumi antifónák keletkezése azzal is magyarázható, hogy egy-egy zsoltárból más verset emeltek ki, vagy az evangéliumból hasonlóképpen más verset tartottak fontosnak. Az újszövetségi antifónák az evangélium szövegén kívül gyakran az Apostolok cselekedetein, továbbá levélrészleten vagy a Jelenések könyvének alapulnak.¹² A középkori antifónákban csak elvétve található Pál apostol szövege, a protestáns graduálokban viszont – olykor a szöveg moralizáló jellege miatt – szívesen éltek vele.

Amíg a középkori vespera-liturgia antifónáihoz általában a zsoltárokból és az evangéliumokból merítettek alapszöveget, addig a XVII. századi protestáns graduálokban az újszövetségi levelekből vett szövegrészletekkel újfajta sorozatot szerkesztettek. Ez a „levélsorozat” a kéziratosszóczi graduálnak (1619), majd a nyomtatott Öreg graduálnak (1632–1636) a Szentháromság ünnepe utáni vasárnapokra összeállított liturgiájában jelenik meg. Az újszövetségi levélrészletekre készült antifónák közül mindössze egy épül János apostol levelére, a többi Pál apostol szövegén alapul. A *Hárman vannak, kik mennyben bizonyágot tesznek* (I János 5,7) antifóna egy nyolcadik tónusú középkori formamodell követését, amelyet a húsvéti szövegekhez is szívesen párosítottak.¹³ A Pál apostoltól választott antifóna-szövegekben elsősorban a megtérés fontossága kap hangsúlyt, továbbá a keresztyén életvitelre vonatkozó felszólítások, tanítások, intések.¹⁴ A magyar nyelvű páli antifónák közül kettőt (más funkcióban) már a középkori Magyarországon is felhasználtak,¹⁵ tizenkilenc antifóna szövegét viszont először csak a XVII. században zenésítették meg, két további antifóna pedig vagy szövegileg, vagy dallamilag megváltoztatva élt tovább. Ezek a következők:¹⁶

¹² Az Apostolok cselekedeteiből a mennybemenetel és pünkösd ünnepére választottak szövegeket, a Jelenések könyvéből: *Én vagyok a kezdet és a végezet* (1. fejezet 8. vers).

¹³ Előfordulása a magyar graduálokban: Patai graduál f. 84v (romlott); Spáczai graduál p. 109; Ajaki graduál f. [58]; Öreg graduál p. 168 (romlott); szövegváltozata: *Hárman vannak, kik a mennyben bizonyágot tesznek*; Öreg graduál, p. 481; dallammintáját vö. *Antiphonen*, Nr. 8215–8224.

¹⁴ Mint ahogy a lenti felsorolásból látható, mindegyik páli antifóna megtalálható az Öreg graduálban, majdnem mindegyik a Spáczai graduálban, olykor még az Ajaki graduálban vagy az unitárius graduál-csoportban; egy-egy antifóna pedig általánossá vált.

¹⁵ Ezek: *Alleluia, a mi húsvéti bárányunk* (Alleluia Pascha nostrum); *Felmenvén Krisztus mennyekbe* (Ascendens Christus in altum); vö. *Antiphonen*, Nr. 5016, 6043.

¹⁶ Az antifóna-tételek címét a bibliai könyvek sorrendjében és modernizált olvasatban közöljük.

1. *A bűnnek zsoldja halál/zsoldja a halál* – Róma 6,23 – Spáczai graduál p. 114; Öreg graduál p. 488; Unitárius graduál p. 31; Graduale sacrum p. 49; Komjátszegi graduál p. 29 (csak szöveg)
– 2. tónus (1. kottapélda)

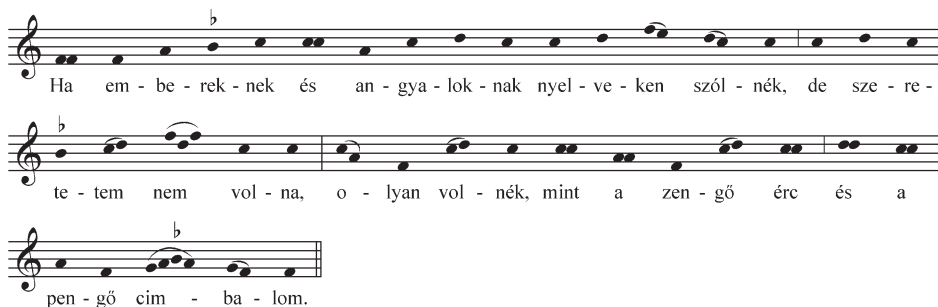
1. kottapélda

- 2.a *A Jézus Krisztus meghalt a mi bűneinkért* – Róma 4,25 – Öreg graduál p. 468 – 1. tónus
2.b *A Krisztus meghalt a mi bűneinkért* – Róma 4,25 – Csonka antifonálé f. 5v; Komjátszegi graduál p. 55 (csak szöveg); Unitárius graduál p. 57; Graduale sacrum p. 82 – 1. tónus
2.c *A mi Urunk, Jézus Krisztus meghalt a mi bűneinkért* – Róma 4,25 – Batthyány graduál p. 188; Óvári graduál p. 88; Ráday graduál p. 206; Patai graduál f. 81v; Spáczai graduál p. 315; Kálmáncsai graduál f. 80v; Eperjesi graduál f. 193v; Öreg graduál p. 110, p. 467; Kecskeméti graduál p. 53; Nagydobszai graduál p. 131 (csak szöveg) – 1. tónus
3. *A Szentlélek önnön maga tanúbizonyságot tésszen* – Róma 8,16 – Spáczai graduál p. 115; Ajaki graduál f. 58; Öreg graduál p. 488 – 1. tónus (2. kottapélda)

2. kottapélda

4. *A mi atyáink mindnyájan ugyanazon/ugyanezen lelki eledelt eszik vala* – I Korinthus 10, (1,) 3–4 – Spáczai graduál p. 71; Ajaki graduál f. 50; Öreg graduál p. 454 – 1. tónus
5. *Ezeket írták meg a mi intetésünkre* – I Korinthus 10,11 – Spáczai graduál p. 115; Öreg graduál p. 489 – 8. tónus
6.a *Ha embereknek és angyaloknak nyelveken szólnék* – I Korinthus 13,1 – Csáti graduál f. 10v (romlott), f. 50v (romlott); Batthyány graduál p. 180; Óvári graduál p. 80; Ráday graduál p. 198; Patai graduál f. 86 (romlott); Spáczai graduál p. 73; Kálmáncsai graduál f. 77; Eperjesi graduál f. 263v; Öreg graduál p. 74, p. 220, p. 455; Kecskeméti graduál p. 47; Bélyei graduál p. 94 (romlott); Nagydobszai graduál p. 128 (csak szöveg); Simontornyai graduál ant. f. 2a; Csonka antifonálé f. 4; Komjátszegi graduál p. 44; Unitárius graduál p. 46; Graduale sacrum p. 68 – 5. tónus (3. kottapélda)
6.b *Ha angyaloknak és embereknek nyelveken szólnék* – I Korinthus 13,1 – Ajaki graduál f. 50v – 5. tónus

3. kottapéllda

7. *Ha valamire elegend vagyunk* – II Korinthus 3,5–6 – Spáczai graduál p. 118; Öreg graduál p. 491 (romlott) – 5. tónus
8. *Az írás bűn alá rekesztett mindeneket* – Galata 3,22 – Spáczai graduál p. 119; Öreg graduál p. 492 – 4. tónus
9. *Intlek titeket, hogy úgy járjatok* – Efezus 4,1–3 – Spáczai graduál p. 123; Öreg graduál p. 496 – 8. tónus
10. *Újultok meg a ti elméteknek lelkével* – Efezus 4,24 – Spáczai graduál p. 126; Öreg graduál p. 498 – 6. tónus
11. *Senki meg ne csaljon titeket hívságos beszédekkel* – Efezus 5,6 – Spáczai graduál p. 76; Ajaki graduál f. 50v; Öreg graduál p. 459 – 3. tónus
12. *Ne legyetek esztelenek* – Efezus 5,17 – Spáczai graduál p. 126; Öreg graduál p. 499 – 5. tónus
13. *Mindeneknek felette vegyétek fel* – Efezus 6,16–17 – Spáczai graduál p. 127; Öreg graduál p. 499 – 4. tónus
14. *Könyörgök Istennek, hogy a ti szeretetetek* – Filippi 1,9 – Spáczai graduál p. 128; Öreg graduál p. 500 – 3. tónus (4. kottapéllda)

4. kottapéllda

15. *A Jézus nevében minden térd meghajoljon* – Filippi 2,10 – Spáczai graduál p. 78; Ajaki graduál f. 52; Öreg graduál p. 460 – 1. tónus
16. *Dicsérendő az Isten, ki minket kiragadott* – Kolossé 1,13–14 – Spáczai graduál p. 130; Öreg graduál p. 501 – 1. tónus

17. *Atyámfiai, ne bánkódjatok azokon* – I Thesszalnika 4,13 – Spáczai graduál p. 131; Öreg graduál p. 502 – 8. tónus (5. kottapéllda)

A - tyám - fi - a - i, ne bán - kód - ja - tok a - zo - kon, a - kik el - a - lud -
 ta - nak, mi - kép - pen e - gye - bek is, a - kik - nek nin - csen re - mény - sé - gük
 a fel - tá - ma - dás - ról.

5. kottapéllda

- 18.a *Nem hívott minket az Isten tisztátalanságra* – I Thesszalnika 4,7 – Csáti graduál f. 49; Öreg graduál p. 218 – 4. tónus (6.a kottapéllda)

Nem hí - vott min - ket az Úr - is - ten tiszt - tá - ta - lan - ság - ra, ha - nem
 szent é - let - re.

6.a kottapéllda

- 18.b *Nem hívott minket az Isten tisztátalanságra* – I Thesszalnika 4,7 – Spáczai graduál p. 75; Ajaki graduál f. 51v; Öreg graduál p. 458 – 7. tónus (6.b kottapéllda)

Nem hí - vott min - ket az Is - ten tiszt - tá - ta - lan - ság - ra, ha - nem
 szent é - let - re.

6.b kottapéllda

19. *Bizonyos beszéd ez és méltó arra* – I Timóteus 1,15 – Öreg graduál p. 216; Csonka antifonálé f. 17; Komjátszegi graduál p. 27 (romlott); Unitárius graduál p. 29; Graduale sacrum p. 48 – 8. tónus

Két Korinthusi levélszövegre készült antifóna csak részben hoz újat a középkori min-tához képest. Az egyikben (*Ímé, most vagyok a kellemetes idő*) a latin nyelvű antifó-nától (*Ecce nunc tempus acceptabile*) eltérő módon alkalmazták a szöveget: az azonos

indítás után a protestáns magyar nyelvű antifóna a bibliai szöveg szerint folytatódik, ellenben a középkori böjti antifóna megalkotásakor ezt a szövegrészt kihagyták és ahol a protestáns antifóna szövege abbamaradt, ott folytatták és zárták le.¹⁷ A középkorból ismert *Libenter gloriabor in infirmitatibus meis* (protestáns változata: *Igen örömet dicsekedem az én erőtlenségemben*) antifónát annak idején valószínűleg kiemelt funkcióban, kommemorációkor használták, mert ennek megfelelően verzussal is ellátták.¹⁸ Amíg a középkorban a 8. tónusba ültették, a protestáns graduálokban a 2. tónus jellegzetes formuláival zenésítették meg. A két tétel:

20. *Ímé, most a kellemetes idő / Ímé, most vagyon a kellemetes idő* – II Korinthus 6,2–3 – Spáczai graduál p. 74; Ajaki graduál f. 51; Öreg graduál p. 456 – 8. tónus
21. *Igen örömet dicsekedem az én erőtlenségemmel* – II Korinthus 12,9 – Spáczai graduál p. 72; Ajaki graduál f. 50v; Öreg graduál p. 454 – 2. tónus (7. kottapélda)

I - gen ö - rö - mest di - cse - ke - dem az én e - rőt - len - sé - gem - mel, hogy

Krisz - tus - nak e - re - je la - koz - zék én - ben - nem.

7. kottapélda

Pál apostolnak a fent idézett szövegeihez tehát új dallamokat írtak, s ezzel új antifóna-kompozíciók jöttek létre. Az új liturgikus szövegekhez – hasonlóan a többi antifónához, amelyek szövegét nem a középkorból merítették – általában egy jól ismert és bevált dallammintát használtak fel. Ezért a középkorban is leggyakrabban használt hangnemeket vették alapul, vagyis az első és a nyolcadik tónust.¹⁹ Ugyanazon szöveget olykor kétféleképpen, valószínűleg egymástól függetlenül, kétféle tónusban is megkomponálták.²⁰ A Pál apostoltól vett levélrészletek megzenésítései a protestáns gyakorlatban újfajta színnel gazdagítják magyar nyelvű gregorián repertoárunkat. A komponálás arra a tényre világít rá, hogy az új tételeket,

¹⁷ Vö. *Antiphonen*, Nr. 8491. Az antifóna szövegkezdete az egyik böjti himnuszban is megjelenik, lásd például *Graduale Ráday*, Nr. 13.

¹⁸ Vö. *Antiphonen*, Nr. 8277.

¹⁹ A páli szövegekre készült antifónák közül 11-et ebben a két hangnemben komponáltak meg. Az első és nyolcadik tónusra lásd a 2. és 5. kottapéldát. A kottapéldákat a kéziratot Spáczai és a nyomtatott Öreg graduál szerint idézzük.

²⁰ Lásd a 6.a és 6.b kottapéldát! A kétféle (4. és 7.) tónusban megkomponált háromsoros antifónák középső sora a különböző hangnem ellenére teljesen azonos, sőt ezen felül is találhatók egyezések.

amelyek kizárólag XVII. századi graduálokból származnak, a stílus, a gregorián énekkincs bizonyos mértékű ismeretével írták meg. Vagyis: valamilyen szinten biztosan használták és/vagy ismerték a gregorián zenét. Jól alkalmazták a hangnemet meghatározó nyitó- és záróformulákat,²¹ széles ívű, olykor egy oktávot is bejáró dallammeneteket alakítottak ki.²²

Mindamellet megállapíthatjuk, hogy a tételek dallammozgása sokszor nem olyan kiegyensúlyozott és természetes, mint a középkorban. Korábról nem ismert, a gregorián zenétől elütő dallammenetek, vagy idegenül ható fordulatok is bekerültek a tételekbe. Egy hangnem fő hangjai alkalmasak arra, hogy a szöveg miatt olykor megismétlődjenek, ám ha ugyanez történik a mellékhangokkal, az hangsúlyeltolódást eredményezhet. Olykor hangsúlytalan szótag kap olyan melizmát, amely által indokolatlanul kiemeltté válik. Míg a középkorban keletkezett antifónák sorai többnyire rövidek és arányosak, az új kompozíciókból néha hiányzik ez a tudatos felépítés.²³ A gregorián ének formuláinak magyar nyelvre alkalmazásában tehát a szöveg és a dallam kapcsolata nem mindig harmonikus.²⁴ Ezért aztán az új antifónák némelyikét inkább gregorián gyakorlatként vagy tanulmányként értékelhetjük.

A XVII. század húszas-harmincas éveiben az erdélyi református egyházban egyfajta egységesítést igyekeztek megvalósítani az Öreg graduál több évig tartó szerkesztésével és kétszáz példányban történt kinyomtatásával.²⁵ Ha azonban a megmaradt példányokat tanulmányozzuk, alig ismerhető fel bennük a használat jele, legtöbbjük szinte érintetlen maradt.²⁶ A kéziratos graduálokkal hasonló tapasztalatunk lehet: a hibásan lejegyzett tételeket ritkán javították ki, ezért nem tudjuk, hogy azokat énekelték-e valaha. Ezt a negatív képet némiképpen javítja a páli levelekre írt új antifónák családja, amely azt mutatja, hogy a középkor liturgiájában nem alkalmazott, de a XVII. században fontosnak talált szövegeket a gregoriánt imitáló stílusban igyekeztek megzenésíteni. Habár ez nem minden esetben sikerült tökéletesen, arra mégis következtetni enged, hogy a gregorián zenét ismerték, azzal foglalkoztak, sőt azt az új szövegekre alkalmazni is törekedtek. Az irodalmi adatokon túlmenően ez biztos jel a használatra és az élő gregorián gyakorlatra.

²¹ Lásd az 1. és 4. kottapéldát.

²² Lásd a 3. és 4. kottapéldát; a 3. kottapéldában a *zengő érc* szövegrészben a hajlítás első hangja eredetileg terccel lejjebb van nyomtatva. A 3. kottapéldát az Öreg graduálban található három variáns alapján készítettük.

²³ Lásd például a 3. kottapéldában idézett *Ha embereknek és angyaloknak nyelvükön szólnék* négy-soros antifónát: 1. sora: 15 szótag, 4. sora: 7 szótag; továbbá a Kolossé levélen (1. fejezet 13–14. vers) alapuló *Dicsérendő az Isten* felépítése: 7+7+9+16+8+8+6 szótag.

²⁴ A 2. kottapéldában idézett arányosan felépített négy-soros antifóna (*A Szentlélek önmön maga*) szép ívelésű, gondosan megszerkesztett dallamával hibátlanoknak tűnik, és ha a középkori mintával nem hasonlítjuk össze, az is marad. A középkori antifónákban viszont a magas (itt a 3. sor kezdetét jelentő) indítás szövegileg mindig egy új gondolathoz tartozik és nem az előzőt folytatja, mint a páli antifónában.

²⁵ Erről lásd Ferenczi Ilona, „Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében)”, in *Magyar Egyházzene* I (1993/1994), 21–30.

²⁶ Némelyikbe bevezették a differenciát vagy a zsoltárkezdetet és a tónusszámot, vagy a himnusz-szövegekben a hajlításokat jelölték.